



Педагогічна освіта

УДК 37(091)(477)"1920/1980":001.8:930.1

DOI <https://doi.org/10.5281/zenodo.20480557>

**Цивілізаційні візії в історико-педагогічних студіях українських
вчених радянської доби (1920–1980-ті рр.)**

Галів Микола Дмитрович

доктор педагогічних наук, професор,
професор кафедри історії України та правознавства, Дрогобицький державний
педагогічний університет імені Івана Франка,
м. Дрогобич, Україна; старший науковий співробітник відділу новітньої історії
Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, м. Львів, Україна,
<https://orcid.org/0000-0001-7068-3124>

Василів Павло Романович

доктор наук з богослов'я, доцент кафедри богослов'я факультету
богословських і гуманітарних наук, науковий співробітник Науково-дослідного
інституту канонічного права і богословських наук, ПЗВО «Івано-Франківська
академія Івана Золотоустого», м. Івано-Франківськ, Україна,
<https://orcid.org/0000-0001-6523-5570>

Прийнято: 11.04.2026 | Опубліковано: 26.04.2026

Анотація. У статті представлено результати дослідження латентних цивілізаційних візій в історико-педагогічних студіях українських учених радянської доби (1920–1980-ті рр.). На основі залучення широкого кола праць істориків педагогіки розкрито особливості формування та функціонування цивілізаційних уявлень у межах ідеологічно зумовленого наукового дискурсу.



Встановлено, що попри домінування формаційного підходу, у текстах дослідників імпліцитно простежуються цивілізаційні маркери, пов'язані з осмисленням дихотомії «Схід – Захід», ролі Росії/СРСР у світовому історичному процесі та місця української педагогічної традиції у ширшому культурному контексті. З'ясовано, що у 1920-х рр. в історико-педагогічній думці ще зберігалися елементи відкритості до західноєвропейського досвіду, тоді як із 1930-х рр. формується виразний антизахідницький наратив, який досягає апогею у післявоєнний період. Доведено, що важливими складниками радянських цивілізаційних конструкцій стали ідеї слов'янської єдності та російського месіанізму, які виконували функцію ідеологічної легітимації провідної ролі СРСР. Водночас виявлено амбівалентність оцінок Заходу, що проявлялася у поєднанні критики з визнанням його значення як джерела марксистської теорії та окремих культурних впливів.

Методологічною основою дослідження виступили цивілізаційний підхід, принципи історизму, системності, методи історіографічного аналізу, контент-аналізу та дискурс-аналізу, що дозволило реконструювати приховані смислові структури українського історико-педагогічного наративу окресленого періоду. Наукова новизна полягає у виокремленні та системному аналізі цивілізаційних візій як важливого, але недостатньо дослідженого компонента української історико-педагогічної думки радянського періоду.

Ключові слова: історія педагогіки, цивілізаційні погляди, дискурс, наратив, формаційний підхід.

Civilizational Visions in Historical and Pedagogical Studies of Ukrainian Scientists of the Soviet Era (1920s–1980s)

Mykola Haliv

Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Professor
of the Department of History of Ukraine and Law, Ivan Franko Drohobych State



Pedagogical University, Drohobych, Ukraine; Senior Researcher, Department of Contemporary History, I. Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies, NAS of Ukraine, Lviv, <https://orcid.org/0000-0001-7068-3124>

Pavlo Vasyliv

Doctor of Theology, Associate Professor of the Department of Theology, Faculty of Theology and Humanities, Research Fellow of the Research Institute of Canon Law and Theological Sciences, Ivano-Frankivsk Academy of John Chrysostom, Ivano-Frankivsk, Ukraine, <https://orcid.org/0000-0001-6523-5570>

Abstract. The article presents the results of a study of latent civilizational visions in the historical and pedagogical studies of Ukrainian scientists of the Soviet era (1920–1980s). Based on the involvement of a wide range of works by historians of pedagogy, the features of the formation and functioning of civilizational ideas within the framework of an ideologically conditioned scientific discourse are revealed. It is established that despite the dominance of the formational approach, civilizational markers associated with the understanding of the “East – West” dichotomy, the role of Russia/USSR in the world historical process and the place of the Ukrainian pedagogical tradition in a broader cultural context are implicitly traced in the texts of researchers. It was found that in the 1920s, historical and pedagogical thought still retained elements of openness to Western European experience, while from the 1930s, a distinct anti-Western narrative was formed, reaching its peak in the post-war period. It was proved that important components of Soviet civilizational constructs were the ideas of Slavic unity and Russian messianism, which served as ideological legitimization of the leading role of the USSR. At the same time, ambivalence in assessments of the West was revealed, which manifested itself in a combination of criticism and recognition of its importance as a source of Marxist theory and individual cultural influences. The methodological basis of the study was the civilizational approach, the principles of historicism, systematicity, methods of



historiographic analysis, content analysis and discourse analysis, which allowed reconstructing the hidden semantic structures of the Ukrainian historical and pedagogical narrative of the outlined period. The scientific novelty lies in the isolation and systematic analysis of civilizational visions as an important, but insufficiently researched component of Ukrainian historical and pedagogical thought of the Soviet period.

Keywords: history of pedagogy, civilizational views, discourse, narrative, formational approach.

Постановка проблеми. Проблема осмислення цивілізаційних орієнтацій у розвитку української історико-педагогічної думки радянської доби набуває особливої актуальності в контексті сучасних переоцінок вітчизняної інтелектуальної спадщини ХХ ст. Історико-педагогічний дискурс 1920–1980-х рр. формувався під потужним впливом марксистсько-ленінської ідеології, яка декларувала формаційний підхід як єдино можливу методологічну основу історичного пізнання. Водночас навіть у межах жорстко регламентованого наукового поля простежуються латентні цивілізаційні уявлення, що проявлялися у трактуванні співвідношення «Схід–Захід», оцінках культурних впливів, інтерпретації ролі слов'янського світу та місця СРСР у глобальному історичному процесі.

З огляду на це, важливим є виявлення не лише декларованих ідеологічних конструкцій, а й прихованих інтелектуальних нашарувань, які відображають складні процеси рецепції, трансформації та адаптації цивілізаційних ідей у радянській науці. Аналіз таких уявлень дозволяє глибше зрозуміти механізми ідеологічного впливу на гуманітарне знання, а також реконструювати інтелектуальні контексти функціонування історико-педагогічної науки в УРСР.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Осмислення цивілізаційних вимірів української історико-педагогічної думки радянської доби спирається на кілька взаємопов'язаних напрямів сучасної гуманітаристики: дослідження



методології історії педагогіки, історіографії педагогічної науки та загальноісторіографічні студії цивілізаційного аналізу.

Передусім, важливе значення мають праці, присвячені методології історико-педагогічних досліджень. Так, О. Адаменко [1], Г. Васянович [2] акцентували увагу на трансформації методологічних засад педагогічної науки, підкреслюючи необхідність виходу за межі вузько формаційного підходу та інтеграції культурно-цивілізаційних інтерпретацій у дослідження педагогічних явищ. У цьому контексті дослідники розглянули педагогічну науку як відкриту систему, що функціонує в ширшому соціокультурному та цивілізаційному просторі. Подібні підходи пропонував Л. Ваховський [3; 4], який у своїх працях обґрунтовував потребу перегляду методології історико-педагогічного процесу. Зокрема, він звернув увагу на те, що радянська педагогіка формувалася як специфічний модерністський проєкт, у межах якого ідеологія визначала не лише зміст, а й способи інтерпретації історико-педагогічної реальності. Це відкриває можливість аналізу прихованих смислових структур, зокрема цивілізаційних маркерів, які не декларувалися прямо, але впливали на науковий дискурс.

Важливим джерелом для розуміння розвитку історико-педагогічної науки є праця Н. Гупана [5], у якій здійснено системний аналіз української історіографії історії педагогіки. Дослідниця показує еволюцію наукових підходів і тематичних пріоритетів, що дозволяє простежити, як змінювалися інтерпретаційні рамки дослідження педагогічного минулого. Водночас у її роботі цивілізаційний аспект не виділено як окремий предмет аналізу, що залишає простір для подальших студій. Суттєвий внесок у розвиток історіографії педагогічної науки зробила І. Стражнікова [6], яка дослідила особливості формування історико-педагогічної думки у західному регіоні України. Її робота демонструє регіональну специфіку наукових підходів і підтверджує наявність різних інтелектуальних традицій, що опосередковано пов'язано з цивілізаційними орієнтаціями дослідників.



Особливе місце в осмисленні історико-педагогічного процесу належить працям О. Сухомлинської. У низці своїх досліджень [7; 8; 9] вона обґрунтувала нові підходи до аналізу історії педагогіки, зокрема акцентує на культурно-історичному контексті розвитку педагогічних ідей, ролі ідейних парадигм та зміні наукових дискурсів. Її концептуальні положення щодо історико-педагогічного процесу як складної багатовимірної системи створюють методологічну основу для виявлення цивілізаційних компонентів у педагогічній думці. У праці М. Галіва [10] здійснено комплексний аналіз формування історико-педагогічного наративу, виявлено його епістемологічні основи, зокрема залежність від ідеологічних і світоглядних парадигм. Автор зауважив, що навіть у межах формаційної методології радянської доби простежуються глибинні інтелектуальні структури, пов'язані з цивілізаційними уявленнями.

Паралельно із педагогічною історіографією важливе значення мають загальноісторіографічні дослідження, що розкривають цивілізаційні підходи до аналізу історичного процесу. Так, І. Куций [11] дослідив формування цивілізаційних ідентичностей в українській історіографії, акцентуючи на напруженні між європейською та слов'янською орієнтаціями. Його висновки є важливими для інтерпретації аналогічних тенденцій у історико-педагогічному дискурсі. Важливі узагальнення щодо розвитку української історіографії містяться у працях І. Колесник [12] та В. Яремчука [13], які аналізують концептуальні засади історичного знання, його ідеологічні трансформації та зміну наукових парадигм. Їхні дослідження дають змогу розглядати радянську історико-педагогічну думку як складову ширшого історіографічного процесу.

Методологічні проблеми цивілізаційного аналізу історичного процесу ґрунтовно розробляє В. Космина [14], який обґрунтовує можливості та обмеження цього підходу, підкреслюючи його евристичний потенціал для дослідження складних соціокультурних явищ. Це дає змогу застосовувати цивілізаційний підхід і до історії педагогіки. Окремо слід відзначити колективну монографію «Цивілізаційні дискурси світової та української



історіографії» [15], у якій узагальнено підходи до аналізу цивілізаційних концептів у історичній науці. Ця праця формує теоретичне підґрунтя для вивчення цивілізаційних візій у різних галузях гуманітарного знання, зокрема й у історії педагогіки.

Водночас, як засвідчує проведений огляд, попри наявність значного масиву досліджень, присвячених методології та історіографії педагогічної науки, цивілізаційні маркери у працях українських істориків педагогіки радянської доби залишаються недостатньо системно проаналізованими. Тож сучасні напрацювання сформували методологічні та концептуальні передумови для дослідження цивілізаційних візій у радянській історико-педагогічній думці, однак ця проблема потребує спеціального вивчення, що й визначає наукову новизну пропонованого дослідження.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Попри наявність окремих досліджень, присвячених радянській історіографії педагогіки, низка важливих аспектів залишається недостатньо розкритою. По-перше, у науковій літературі відсутній системний аналіз саме цивілізаційного виміру історико-педагогічного дискурсу радянської України, зокрема механізмів імпліцитного включення цивілізаційних уявлень у формаційно-орієнтовані наративи. По-друге, недостатньо досліджено еволюцію ставлення до Заходу – від відносно позитивного або нейтрального у 1920-х рр. до різко антизахідницького у 1930–1950-х рр. та амбівалентного у пізніший період. Це стосується як оцінки педагогічних ідей, так і ширших культурно-цивілізаційних орієнтацій. По-третє, потребує поглибленого аналізу феномен радянського «цивілізаційного месіанізму», що проявлявся у твердженнях про історичну місію СРСР та російського народу як носіїв «передової цивілізації». По-четверте, недостатньо висвітлено роль ідеї слов'янської єдності як складника цивілізаційної парадигми, яка трансформувалася з панславістських концепцій ХІХ ст. у радянський геополітичний (історичний та історико-педагогічний) дискурс після Другої світової війни. По-п'яте, не отримала належного



осмислення внутрішня суперечливість радянського історико-педагогічного наративу, зокрема поєднання антизахідницької риторики з визнанням західного походження марксизму та окремих позитивних впливів європейської культури.

Формулювання цілей статті (визначення завдання). Мета статті – проаналізувати цивілізаційні візії в історико-педагогічних студіях українських учених радянської доби (1920–1980-ті рр.) та з’ясувати їхню роль у формуванні наукового дискурсу. Для досягнення поставленої мети передбачено виконання таких завдань: а) виявити основні прояви цивілізаційних уявлень у працях українських істориків педагогіки радянського періоду; б) простежити еволюцію ставлення до західної педагогіки та культури у 1920–1980-х рр.; в) проаналізувати формування антизахідницького наративу як складника радянської цивілізаційної парадигми; г) з’ясувати роль ідеї слов’янської єдності у конструюванні історико-педагогічного дискурсу; г) охарактеризувати прояви цивілізаційного месіанізму у працях радянських учених; д) визначити суперечності та амбівалентність оцінок Заходу в історико-педагогічних дослідженнях.

Виклад основного матеріалу. В українській історико-педагогічній думці, яка розвивалася в радянській Україні, цивілізаційні концепти, звісно, не декларувалися, з огляду на домінування формаційного підходу до історичного розвитку школи та педагогіки. Проте у текстах вітчизняних учених помітними були певні цивілізаційні уявлення, котрі мали генетичний зв’язок з відповідними ідеями другої половини ХІХ – початку ХХ ст. У 1920-х рр. у працях істориків педагогіки подекуди ще виявлялися симпатії до європейського досвіду в українській педагогіці. Так, Г. Іваниця у 1926 р. писав, що Г. Сковорода «стояв на ґрунті поступових педагогічних ідей європейської буржуазії того часу» й загалом вів мову про «поступові західно-європейські педагогічні ідеї» [16, с. 20–21]. Про вплив на українське і білоруське суспільство «західньо-європейських» елементів культури та ідей, «потік західньо-європейської цивілізації в найкращому розумінні цього слова» у ХІV



ст. схвально писав А. Савич (1929) [17, с. 202–203]. Аналізуючи педагогічну діяльність В. Лесевича, М. Гніп (1930) запевняв: він створив свою сільську школу, спершись на «досягнення європейської, зокрема німецької, педагогії в галузі освіти народу...» [18, с. 132].

П. Кудрявцев у 1931 р., публікуючи статтю про освітні подорожі студентів Київської академії XVIII ст., підкреслив: вихованці української вищої школи «невпинно поривалися на Захід, шукаючи вищої освіти». Водночас зауважив, що у Київська братська школа від початку свого існування (з 1615 р.) «взяла курс на Захід», обравши для себе взірець організації шкільної справи у польсько-католицьких школах [19, с. 286]. Підводячи підсумки, П. Кудрявцев знову підкреслив «пошану академії до науки та Західної Європи, як до джерела наукового знання та наукових методів». Більш того, автор вдався до національних і цивілізаційних демаркацій. На його думку, «Україна не знала гіпертрофії підозріливого ставлення до джерел та засобів знання, що походила з іномовних та іновірних країн...» [19, с. 294]. Тут бачимо виразний натяк на Московію, де, власне, така «гіпертрофія» спостерігалася у XVI–XVII ст. Крім того, дослідник наголошує, що в Україні, попри увагу до «національного моменту», все ж не виникла така ідеологія як «московське славянофільство». «Не тільки в XVII та XVIII ст., а й пізніше, на українському ґрунті не виникає ідеологій, подібних до московського славянофільства: ми не знаходимо тут ані думки про месіянське призначення українського народу, ні принципово негативного ставлення до загального напрямку західно-європейської культури» [19, с. 294]. Дослідник вважає, що навіть М. Максимович, який «дуже близько стояв до московських славянофілів», за своєю ідеологією не був слов'янофілом «чистої води» [19, с. 294].

Однак з 1930-х рр. у радянській історіографії під впливом ідеології формується образ СРСР як самодостатньої цивілізаційної потуги. Важливими для такого трактування були відомі «зауваження» Й. Сталіна, А. Жданова та С. Кірова на конспект підручника з нової історії (1934). Більшовицькі лідери



сформулювали періодизаційну схему всесвітньої історії нового часу, яка вела від Французької буржуазної революції через події «Паризької Комуни» до Жовтневої революції в Росії [20, с. 6–7]. У цій схемі, яка, на перший погляд, відповідала формаційній теорії, імпліцитно вводився цивілізаційний субстрат, підтекст якого виказував «перетікання» історії світу від європоцентризму до росіє/радяноцентризму.

Визначальною складовою латентних цивілізаційних бачень радянських істориків педагогіки став цілковито антизахідницький наратив. Західний капіталістичний світ, а разом з ним і західна педагогіка уявлялися приреченим на поразку ворогом. Критикувалася увага до західної педагогіки, на противагу якій радянські вчені з 1930-х рр. підносили інші «педагогічні» (цивілізаційні) центри, тим більше, що це можна було пояснити міркуваннями наукової об'єктивності. Так, у 1936 р. український дослідник П. Турко критикував хрестоматію з історії педагогіки, укладену І. Сवादковським, за те, що у ній щодо дохристиянської доби подано інформацію лише з минулого освіти і педагогічної думки Греції та Риму. Теоретичне узагальнення педагогічної думки, зауважив автор, мало місце не лише на європейському материкові [21, с. 135]. С. Чавдаров, описуючи історію шкільництва в Західній Україні (1939), іронізував над прагненням польських правителів берегти своє «європейське» (це слово він узяв у лапки. – Авт) обличчя [22, с. 22]. М. Гриценко у кандидатській дисертації (1940) запевняв: Д. Писарєв був «цілковито неправий», коли за прикладами емансипації жінок звертався до Англії і Америки, у яких «буржуазно-філантропічні розглагольствування про емансипацію жінок залишилися пустими словами і по цей день» [23, арк. 287].

Після Другої світової війни під впливом «ждановщини», зокрема боротьби проти схиляння перед Заходом, критика західної культури сягнула вульгарних форм, виявившись у необґрунтованому приниженні ідей і досягнень європейської та американської педагогіки. Чого варта риторична ремарка С. Чавдарова в статті про К. Ушинського, де, перефразовавши думку В. Леніна



про Л. Толстого, він запитав: «А кого з сучасних йому (К. Ушинському. – Авт.) та пізніших європейських педагогів можна поставити поруч з ним?». Відповідь була такою ж як у В. Леніна: «А н і к о г о » (виділено С. Чавдаровим. – Авт.) [24, с. 24].

У цей час підносилися слова І. Франка про російську педагогіку, яка випередила Західну Європу [25, с. 62], В. Белінського про порятунок російським народом усієї Європи і світу від Наполеона [26, с. 18], про висунення Росії «на перше місце в світовій цивілізації, тому що Росія – країна майбутнього» [26, с. 19]. В. Окорков (1969), прагнучи показати антизахідницьку налаштованість М. Коцюбинського, використав його опис іноземних туристів в оповіданні «На острові», де письменник зобразив американок «бридкими, худими, широкоротими» [27, с. 57].

У свідомості населення СРСР поступово витворювався образ окремої, передової «радянської цивілізації». Історик педагогіки М. Євсєєв (1948) погоджувався з тим, що «призначення нашої батьківщини, нашої великої Русі полягає в тому, щоб злити в собі усі елементи всесвітньо-історичного розвитку, який досі був виключною приналежністю Західної Європи» [26, с. 19]. До цього додавалися постійні нагадування про порятунок радянським народом Європи і світу від «фашистських погромників» [28, с. 6]. Цивілізаційним пафосом сповнені слова О. Філіппова, який у 1951 р. цитував Й. Сталіна: «Зі Сходу світло! Захід з його імперіалістичними людоджерми перетворився в вогнище тьми і рабства» [29, с. 10]. Майже тотожну метафору використав М. Грищенко (1960), ведучи мову про «сонце свободи», яке «зійшло зі Сходу» для Західної України у 1939 р. [30, с. 5]. Таким чином в історико-педагогічному наративі відобразилася нова радянська цивілізаційна парадигма: світло йде з російського Сходу, а Захід – це темрява.

Підкріплення цієї тези бачили не лише в зображенні класової сутності західної педагогіки та освіти, але і в демонстрації першості вітчизняних мислителів щодо європейських. Так, М. Даденков (1954) писав про статут



Львівської братської школи 1586 р., наголосивши, що він з'явився на 13 років раніше від статуту єзуїтських шкіл в Західній Європі [31, с. 26]. Крім того, С. Полоцький, на переконання професора, висловив думку про новонароджену дитину як «скрижаль ненаписану» раніше, аніж схожі міркування сформулював англійський філософ Дж. Локк. Думку С. Полоцького щодо формування основ майбутнього дитини у сім'ї, згідно з М. Даденковим, у кінці XVIII ст. повторив Й. Песталоцці [31, с. 32]. Російський дослідник Є. Мединський, працю якого про братське шкільництво перевидали для українського читача у 1958 р., доводив, що західноєвропейська наука не вплинула на навчання граматики в братських школах, заперечував твердження про організацію братських шкіл за європейським зразком [31, с. 95–96]. У 1960 р. історик педагогіки С. Литвинов запевняв: широкий розвиток демократії, боротьба за зв'язок школи з життям – це особливості «нашої вітчизняної педагогіки», які піднесли її незрівняно вище за теорію і практику виховання в Західній Європі [33, с. 11]. І таких прикладів можна наводити чимало.

Відновлення у радянській історико-педагогічній думці слов'янофільського антизахідництва спостерігаємо і в цитуванні Б. Мітюровим у 1968 р. «правильної думку» Л. Модзалевського: «При ближчому знайомстві зі справою давньоруської народної освіти виявляється, що багато принципів, відкритих нами як новина в німецькій педагогіці і взагалі в іноземній школі, були відомі російським [педагогам] уже в глибокій давнині, від якої ми були відірвані європейською освіченістю, яка разом нахлинула на верхній прошарок російського суспільства і позбавила його знання і розуміння своєї власної рідної країни» [34, с. 125].

Попри це, оцінка радянськими вченими Заходу була амбівалентною. Від однозначно осудливих висновків щодо західного світу вітчизняних істориків педагогіки стримувало чітке усвідомлення, що саме там започатковано марксизм. Саме за Заходом визнавалася певна цивілізаційна місія у формуванні наукової та ідейно-політичної думки. Можливо, саме тому, Л. Баїк та



Б. Мітюров у 1965 р. зауважували: «...на західноукраїнські землі хлинула із Сходу, пробиваючись через прикордонні рогатки, велика хвиля суспільно-педагогічного руху, який охопив в 60-х роках Росію, а з Заходу – великі ідеї марксистського вчення про виховання» [35, с. 18]. Зрештою і в більш віддаленому минулому вчені знаходили позитивний західноєвропейський вплив. Б. Мітюров у 1968 р. писав про благотворний вплив могутніх антифеодальних рухів у Західній Європі на боротьбу українського народу проти соціального і національного гніту. На його думку, господарські, культурні і політичні зв'язки «тисячами ниток» поєднували Україну з Чехією, Німеччиною, Італією та іншими західноєвропейськими країнами [34, с. 50]. Як бачимо, учений непрямо визнав тісні цивілізаційні стосунки України із Заходом.

Іншим аспектом цивілізаційних конструкцій в українському радянському історико-педагогічному наративі того часу стало відновлення ідеї слов'янської єдності навколо Росії (тепер – СРСР). Цьому сприяли міжнародні обставини, які склалися у Центрально-Східній Європі після Другої світової війни: становлення в низці країн системи «народної демократії», входження їх до «соціалістичного табору» – Організації Варшавського договору та Ради економічної взаємодопомоги. У той час, коли радянські війська звільняли чеські землі від нацисткої окупації, Г. Жураківський писав про німецьку освіту, яка, начебто, вже в своїх витоках була ворожою до «слов'янського світу» [36, арк. 3]. У 1948 р. він заявляв, що в час, коли у «загальноєвропейському житті» все більшого значення набувають слов'янські країни « нової демократії », історики педагогіки не можуть обходити мовчанням історико-педагогічної спадщини південних, а особливо західнослов'янських країн, обмежуючись висвітленням у курсі історії педагогіки тільки спадщини Я. А. Коменського [37, с. 30]. Відзначивши низку педагогічних досягнень польського і чеського народів, Г. Жураківський виявив трактування їх як «своїх» – загальнослов'янських, а отже, східних цивілізаційних здобутків. Розуміючи це,



наголошував на потребі надати в «нашій науці» нового значення поняттям «Західний» і «Східний» [37, с. 30].

Тож учені намагалися побачити в минулому прагнення слов'ян до єдності. Зокрема, Б. Мітюров у рецензії на історико-педагогічне дослідження Є. Мединського (1955), заявляв: гуситська Чехія, оточена ворогами, «з надією звертала свої погляди на Схід і в боротьбі проти римського папи, проти своїх національних ворогів шукала підтримки на Україні, в Білорусії, у Російській держави» [338, с. 52]. Сам Я. А. Коменський оголошувався шукачем «передового педагогічного досвіду» в Україні і Білорусії наприкінці XVI – початку XVII ст. [39, с. 48]. Той же Б. Мітюров (1971) запевняв, що Я. А. Коменський не міг не звернути своєї уваги на діяльність братських шкіл, особливо Львівської школи та Києво-братського колегіуму, не міг не врахувати їхнього досвіду і не відбити його в своїх працях [40, с. 19].

Подібно і В. Смаль (1966, 1977) заявляв, що в першій половині XIX ст. через «рогатки і кордони» до Чехословаччини, Польщі, Болгарії та інших зарубіжних країн проникали «ідеї Великого Жовтня», які «запалювали трудівників на боротьбу за народну освіту, за нову школу й педагогіку». Ця боротьба, на його переконання, увінчалася успіхом після встановлення в країнах Східної Європи народно-демократичного ладу» [41, с. 19; 42, с. 70]. О. Машталер у праці про педагогічні ідеї О. Духновича (1966) наголосив що більшість представників сербів, хорватів, чехів, словаків, поляків сходилися на тому, що тільки Росія зможе допомогти слов'янам вижити в боротьбі проти германізації і мадяризації [43, с. 14]. Як і російські панславісти XIX ст., що осередком політичного і культурного життя сов'янства декларували Російську імперію, так і радянські вчені центром нового історичного об'єднання слов'ян бачили СРСР.

У ставленні до Заходу та слов'ян, як і решти світу, радянська цивілізаційна ідея характеризувалася наявністю яскраво вираженого російського месіанізму. Його елементи пробиваються в статтях М. Гриценка,



який у 1960-х рр., зокрема цитував слова з книги Ф. Нансена «Росія і світ» про велике майбутнє російського народу, який «покликаний виконувати велику місію як в житті Європи, так і в житті народів всього світу...» [44, арк. 22]. У рамках панівного в СРСР ідеологічного дискурсу подібна оцінка знайшла свій вияв у тезі цього вченого про те, що В. Ленін і комуністична партія були і є носіями «передової культури сучасного» і справжніми творцями «цивілізації майбутнього» [44, арк. 22]. Попри лозунговість цієї заяви, вона яскраво демонструє наявність саме цивілізаційних уявлень у радянського вченого.

Висновки. Проведений аналіз засвідчує, що в історико-педагогічній думці радянської України цивілізаційні уявлення функціонували переважно у латентній формі, маскуючись під формаційною риторикою марксистсько-ленінської методології. Попри офіційне заперечення цивілізаційного підходу, у працях учених чітко простежуються уявлення про культурно-історичні відмінності, геополітичні орієнтації та ієрархію цивілізацій. Встановлено, що у 1920-х рр. ще зберігалася відносна відкритість до європейського інтелектуального простору, що проявлялося у позитивних оцінках західної педагогіки та визнанні її впливу на українську освітню традицію. Однак уже з 1930-х рр. під впливом ідеологічного тиску формується нова парадигма, у межах якої СРСР постає як самодостатній і вищий цивілізаційний центр, а Захід – як ворожий і занепадаючий світ. Доведено, що ключовим елементом цієї парадигми став антизахідницький наратив, який охоплював не лише критику соціально-економічної системи капіталізму, а й дискредитацію культурних та педагогічних досягнень Європи і США. У післявоєнний період цей наратив набув особливо радикальних форм, поєднуючись із кампаніями проти «низькопоклонства перед Заходом». Водночас виявлено, що радянський історико-педагогічний дискурс не був монолітним. У ньому зберігалася амбівалентність оцінок, зокрема визнання ролі Заходу у формуванні марксистської теорії та окремих позитивних культурних впливів. Це свідчить про наявність прихованого інтелектуального плюралізму навіть у межах



ідеологічно контрольованої науки. Особливе значення мало відновлення і трансформація ідеї слов'янської єдності, яка у радянський період набула нової інтерпретації як об'єднання навколо СРСР. У цьому контексті історико-педагогічні студії виконували функцію легітимації радянської геополітичної моделі через ретроспективне конструювання «спільного» освітнього та культурного досвіду слов'янських народів. Крім того, встановлено, що важливою складовою радянських цивілізаційних уявлень був російський месіанізм, який проявлявся у твердженнях про особливу історичну місію Росії/СРСР як носія «передової цивілізації» та творця майбутнього світового порядку. Загалом, констатуємо, що історико-педагогічний дискурс радянської України відображав складний синтез ідеологічних установок і глибинних цивілізаційних уявлень, що дає підстави розглядати його не лише як продукт політичного впливу, а й як специфічну форму інтелектуальної адаптації глобальних ідей до умов тоталітарного суспільства.

Список використаних джерел

1. Адаменко О. Методологічні засади дослідження історії розвитку педагогічної науки. *Рідна школа*. 2013. № 1–2. С. 8–14.
2. Васянович Г. Методологічні контексти педагогічної науки на сучасному етапі її розвитку. *Васянович Г. Вибрані твори: у 7 т. Т. 7: Збірник наукових праць*. Львів: Норма, 2015. С. 164–186.
3. Ваховський Л. Методологія дослідження історико-педагогічного процесу : постановка проблеми. *Шлях освіти*. 2005. № 2. С. 7–11.
4. Ваховський Л. Модернізм як методологічний проект радянської педагогіки. *Історико-педагогічний альманах*. 2010. Вип. 1. С. 61–65.
5. Гупан Н. М. Українська історіографія історії педагогіки. Київ: «А.П.Н.», 2002. – 224 с.
6. Стражнікова І. В. Історіографія розвитку педагогічної науки у дослідженнях Західного регіону України (друга половина ХХ – початок ХХІ століття):



- автореф. дис. на здоб. наук. ступ. д-ра пед. наук : 13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки. Тернопіль, 2015. 39 с.
7. Сухомлинська О. Концептуальні засади розвитку історико-педагогічної думки в Україні. *Шлях освіти*. 1999. № 1. С.41–45.
 8. Сухомлинська О. Методологія дослідження історико-педагогічних реалій другої половини ХХ століття. *Шлях освіти*. 2010. № 4. С. 6–12.
 9. Сухомлинська О. В. Історико-педагогічний процес: нові підходи до загальних проблем. Київ: А.П.Н., 2003. 68 с.
 10. Галів М. Український історико-педагогічний наратив (середина ХІХ – кінець ХХ століття): епістемологічні засади. Дрогобич: РВ ДДПУ ім. І. Франка, 2018. 614 с.
 11. Куций І. Цивілізаційні ідентичності в українській історіографії кінця ХVІІІ – початку ХХ ст. : між Слов'янщиною та Європою. Тернопіль: Підручники і посібники, 2016. 480 с.
 12. Колесник І. Українська історіографія : концептуальна історія. К.: Інститут історії України НАН України, 2013. 556 с.
 13. Яремчук В. Українська історіографія : суспільно-політична історія. Острог: В-во Національного університету «Острозька академія», 2017. 288 с.
 14. Космина В. Г. Проблеми методології цивілізаційного аналізу історичного процесу. Запоріжжя : Запорізький національний університет, 2011. 310 с.
 15. Цивілізаційні дискурси світової та української історіографії: моногр. / за наук. ред. д-ра іст. наук, проф. О.О.Салати. Київ: Київський ун-т ім. Б. Грінченка, 2017. 288 с.
 16. Іваниця Г. До марксівської методології історії педагогіки (Проблема соціально-генетичної аналізи). *Записки Київського інституту народньої освіти*. 1926. Т. І. С. 9 – 21.
 17. Савич А. Нариси з історії культурних рухів на Вкраїні та Білорусі в ХVІ – ХVІІ в. Київ: З друкарні Всеукраїнської академії наук, 1929. 333 с.



18. Гніп М. Школа В. В. Лесевича. *За сто літ. Матеріали з громадського й літературного життя України XIX і початків XX століття*. Харків; Київ, 1930. Кн. 6. С. 124–133.
19. Кудрявцев П. Освітні мандрівки вихованців Київської академії за кордон у XVIII ст. *Київські збірники історії й археології, побуту й мистецтва. Збірник перший* / Під заг. редакцією академіка Михайла Грушевського. Київ, 1931. С. 285–294.
20. Сталін Й., Жданов А., Кіров С. Зауваження про конспект підручника з «нової історії». *Комуністична освіта*. 1936. № 1–2. С. 6–7.
21. Турко П. А. [рецензія] Сवादковскій І. Ф. Хрестоматія по історії педагогіки... *Комуністична освіта*. 1936. № 1–2. С. 135–139.
22. Чавдаров С. Школа в Західній Україні. *Комуністична освіта*. 1939. № 11. С. 21–29.
23. Державний архів Одеської області. Ф. Р-7401. Оп. 1. Спр. 1. 324 арк.
24. Чавдаров С. Х. К. Д. Ушинський – великий педагог нашої Батьківщини. *Радянська школа*. 1946. № 1–2. С. 16–24.
25. Дзеверін О. Г. Про брошуру Галини Паперної «Іван Франко про народну освіту». *Радянська школа*. 1947. № 3. С. 60–64.
26. Євсєєв М. А. В. Г. Белінський – великий патріот нашої Батьківщини. *Радянська школа*. № 3. С. 17–22.
27. Окорков В. С. Педагогічні ідеї М. М. Коцюбинського. Київ: «Радянська школа», 1969. 96 с.
28. Чавдаров С. Х. А. О. Жданов про завдання ідейного виховання радянської молоді. *Радянська школа*. 1948. № 5. С. 3–9.
29. Філіппов О. М. Розвиток шкіл Української РСР у післявоєнній сталінській п'ятирічці. *Радянська школа*. 1951. № 3. С. 3–10.
30. Грищенко М. М. Народна освіта в західних областях Української РСР. Київ: «Радянська школа», 1960. 158 с.



31. Даденков М. Ф. Школа на Україні в XVI – XVII століттях у боротьбі народу за возз'єднання України з Росією. *Радянська школа*. 1954. № 5. С. 25–32.
32. Мединський Є. М. Братські школи України і Білорусії в XVI – XVII ст. Київ: «Радянська школа», 1958. 210 с.
33. Литвинов С. А. Проблема зв'язку навчання з життям в історії вітчизняної педагогіки. *Радянська школа*. 1960. № 3. С. 10–15.
34. Митюров Б. Н. Развитие педагогической мысли на Украине в XVI – XVII вв. Киев: Изд-во «Радянська школа», 1968. 211 с.
35. Баїк Л., Мітюров Б. Стан народної освіти, школи і педагогічної думки на західноукраїнських землях в період панування Австро-Угорської монархії (лекції з курсу історії педагогіки для студентів-заочників). Дрогобич: ДДП ім. І.Я.Франка, 1965. 59 с.
36. Центральний державний історичний архів України, м. Київ. Ф. 1720. Оп. 1. Спр. 11. 60 арк.
37. Жураковский Г. Е. О развитии истории педагогики как науки и учебного предмета. *Советская педагогика*. 1948. № 5. С. 19–34.
38. Мітюров Б. М. [рецензія] Проф. Е. Н. Мединський. Братские школы Украины и Белоруссии в XVI – XVII вв. и их роль в воссоединении Украины с Россией... *Радянська школа*. 1955. № 9. С. 51–53.
39. Дзеверін О. Г. Великий чеський педагог. *Радянська школа*. 1957. № 5. С. 42–48.
40. Мітюров Б. Н. Педагогічні ідеї Яна Амоса Коменського на Україні. Київ: «Радянська школа», 1971. 108 с.
41. Смаль В. З. Великий Жовтень і боротьба за народну освіту в зарубіжних країнах. *Радянська школа*. 1966. № 8. С. 13–19.
42. Смаль В. З. Вплив Великого Жовтня на боротьбу за народну освіту в зарубіжних країнах. *Радянська школа*. 1977. № 11. С. 63–70.
43. Машталер О. В. Педагогічна і освітня діяльність О. В. Духновича. Київ: «Радянська школа», 1966. 148 с.



ПЕДАГОГІЧНА АКАДЕМІЯ:
НАУКОВІ ЗАПИСКИ

44. Державний архів Одеської області. Ф. Р-7401. Оп. 1. Спр. 25. 219 арк.